

تاریخ فقه اسلامی

در سده‌های نخستین

از آغاز اسلام تا شکل‌گیری مکتب اصحاب حدیث متأخر

حامد خانی (فرهنگ مهروش)

نشرنی

فهرست مطالب

۱۳..... قدرشناسی

۱۵..... پیش‌گفتار

بخش اول. کلیات و روش‌شناسی بحث

۲۱..... فصل اول. تاریخ همچون یک علم تجربی

۲۳..... تعریف تاریخ

۲۳..... قیود تعریف

۲۵..... علم‌بودن تاریخ

۲۵..... علم چیست؟

۲۷..... علم تجربی

۳۲..... مسئله‌ی روش

۳۳..... مراحل چهارگانه‌ی روش تجربی

۳۵..... لزوم بی‌طرفی علمی

۳۸..... رویکرد انتقادی

۴۰..... دقت علمی و نقدپذیری

۴۲..... جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

فصل دوم. پیشه‌ی مورخان و اختلاف نظرها درباره‌ی آن ۴۷

منابع تاریخی ۴۸

دومین ابزار: تئوری‌های علوم اجتماعی ۵۱

روش تحقیق در تاریخ ۵۴

واقع‌نمایی تاریخ ۵۵

تاریخ: وقایعی که روی نداده‌اند به روایت افرادی که آن‌ها را ندیده‌اند[۹] ۵۵

دفاع از واقع‌نمایی تاریخ ۶۱

جعل مطلق و صددرصد نداریم ۶۱

همه‌کس را نمی‌شود برای همیشه گمراه کرد ۶۳

فایده‌ی تاریخ ۶۴

فصل سوم. تحریر محل نزاع ۷۱

آشنایی با علم فقه ۷۱

فقه چون یک نظام منسجم از آگاهی‌ها ۷۲

احکام شرعی فرعی ۷۵

ادله‌ی تفصیلی ۷۷

بازنگری در عنوان درس «تاریخ فقه و فقها» ۷۸

نقطه‌ی آغاز بحث درباره‌ی تاریخ فقه ۷۹

پی‌جویی جریان اجتماعی مُسَمّا به فقه ۸۱

پی‌جویی علم فقه با هر عنوان دیگری ۸۳

پی‌جویی مستقل یکایک موضوعات علم فقه از بدو پیدایی تاکنون ۸۵

راه‌حل پیشنهادی: مطالعه‌ی تحولات روش‌شناسی علم فقه ۹۰

بخش دوم. از قانون عرفی تا شریعت: مروری بر تحولات حقوقی،
عبادی و منسکی جامعه‌ی عرب در آستانه‌ی ظهور اسلام

فصل چهارم. فرهنگ عرب و تحولات آن در آستانه‌ی ظهور اسلام ۹۵

فرهنگ ۹۵

رابطه‌ی محیط و فرهنگ ۹۶

فهرست مطالب ۷

فرهنگ؛ مجموعه‌ای مرکب ۹۸

ابعاد مختلف فرهنگ ۹۸

فرهنگ و شیوه‌ی زندگی ۱۰۰

رابطه‌ی فرهنگ با گذشت زمان ۱۰۳

فرهنگ و کنترل اجتماعی ۱۰۴

رابطه‌ی میان فرهنگ و قوانین ۱۰۷

ضرورت آگاهی از فرهنگ عرب صدر اسلام برای مطالعه‌ی تاریخ فقه ۱۰۸

تأملاتی درباره‌ی شیوه‌ی زندگی عرب‌ها در آستانه‌ی ظهور اسلام ۱۰۸

جغرافیای انسانی شبه‌جزیره‌ی عربستان و تأثیر آن بر فرهنگ عرب‌ها ۱۱۳

جمعیت و کنترل آن ۱۱۷

جاهلیت ۱۲۳

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری ۱۲۴

فصل پنجم. تحولات هویت، عقیده و فرهنگ عبادی عرب‌ها با ظهور اسلام ۱۲۷

منابع ما برای شناخت فرهنگ عرب ۱۲۷

دین عرب‌ها قبل از اسلام ۱۳۱

توتم پرستی عرب‌ها ۱۳۱

بت پرستی ۱۳۵

جایگاه نمادین بت‌ها در زندگی عرب پیش از اسلام ۱۳۸

مسیحیان ۱۳۹

یهودیان و بحران هویتی که برای عرب‌ها ایجاد کرده بودند ۱۴۲

راهکارهای پیامبر (ص) برای حل مشکلات هویتی قوم عرب ۱۴۶

تحول مناسک دینی عرب ۱۴۸

نماز ۱۴۹

روزه ۱۵۰

حج ۱۵۳

جمع‌بندی ۱۵۶

فصل ششم. تحولات فرهنگ و قوانین تجاری عرب‌ها در صدر اسلام ۱۵۹

جایگاه مکه در تجارت عرب‌ها ۱۶۰

۱۶۲	تحول تجارت عرب‌ها در آستانه‌ی ظهور اسلام.....
۱۶۴	روش قریشیان برای حفظ امنیت تجارت.....
۱۶۸	مشکلات تجاری قریش با ظهور اسلام.....
۱۶۹	تحول قوانین تجاری با ظهور اسلام.....
۱۷۰	پیشینه‌ی بیع چون یک روش دادوستد.....
۱۷۳	انواع بیع در فرهنگ عرب پیش از اسلام.....
۱۷۷	ریا.....
۱۷۷	جمع‌بندی.....

فصل هفتم. تحولات آیین دادرسی و حقوق جزا

۱۷۹	مقدمه.....
۱۸۱	آیین دادرسی در اشکال مدرن آن؛ کوششی برای مطالعه‌ی تطبیقی.....
۱۸۶	موضوع شایان دادرسی.....
۱۸۸	طرفین دعوا در دادرسی‌ها.....
۱۸۸	حکمیت و قضاوت.....
۱۹۰	شیوه‌ی انتخاب قاضی.....
۱۹۱	جایگاه حُکْمَا و کاهنان.....
۱۹۴	نظام حقوقی حاکم بر دادرسی.....
۱۹۴	رویه‌های قضایی.....
۱۹۵	ادله‌ی اثبات دعوا.....
۱۹۷	تحول آیین دادرسی عرب.....
۲۰۴	مرور، جمع‌بندی و نتیجه‌گیری از بخش دوم.....

بخش سوم. تحول شیوه‌های صدور حکم شرعی در دوران شکل‌نیافتگی علم فقه

۲۰۹	فصل هشتم. قوانین اسلامی در عصر صحابه.....
۲۱۰	جایگاه صحابه‌ی پیامبر(ص) در انتقال تعالیم ایشان.....
۲۱۲	فتوح: مهم‌ترین رویداد اجتماعی عصر صحابه.....

فهرست مطالب ۹

۲۱۳	تأثیر فرهنگی فتوح.....
۲۱۹	شیوه‌های برخورد صحابه با تنوع فرهنگی.....
۲۲۳	منابع صحابه در صدور رأی.....
۲۲۸	اختلاف فتاوی صحابه.....
۲۳۲	نتیجه.....
۲۳۵	فصل نهم. فقه در عصر تابعین.....
۲۳۷	عصر تابعین، دوران حکمرانی امویان.....
۲۳۹	اقدامات فرهنگی حاکمان اموی.....
۲۴۰	اقدامات فرهنگی مخالفان حکومت اموی.....
۲۴۳	معارف در عصر تابعین.....
۲۴۶	چالش‌های فکری در عصر تابعین.....
۲۴۹	تأثیر حکومت امویان در مشخص شدن مصادیق تابعین.....
۲۵۰	مکاتب فقهی در عصر تابعین.....
۲۵۳	اختلافات ریشه‌ای رأی‌گرایان و اثرگرایان.....
۲۵۶	اصحاب رأیت و طلیعه‌های رأی‌گرایی.....
۲۶۰	مهم‌ترین ویژگی‌های فقه تابعین.....

**بخش چهارم. جریان‌های فکری نیمه‌ی دوم سده‌ی ۲ ق.
و پیدایی تدریجی فقه، چون یک علم**

۲۶۷	فصل دهم. ظهور اصحاب رأی.....
۲۶۹	کوفه خاستگاه اصحاب رأی.....
۲۷۴	ظهور ابوحنیفه.....
۲۸۰	مذهب فقهی ابوحنیفه.....
۲۸۵	شیوه‌ی کاربرد رأی نزد ابوحنیفه.....
۲۸۷	الف) قیاس.....
۲۹۲	ب) استحسان.....
۲۹۵	استحکام تدریجی بنیان‌های علم فقه پایه‌ی شکل‌گیری مکتب اصحاب رأی.....
۲۹۷	اصحاب رأی پس از ابوحنیفه.....

فصل یازدهم. اصحاب حدیث متقدم..... ۲۹۹

- تفکیک فقه از دیگر معارف اسلامی..... ۳۰۰
- اصحاب حدیث متقدم و متأخر..... ۳۰۳
- پیشینه‌ی اصحاب حدیث و اندیشه‌های شاخص ایشان تا دوران مالک بن انس..... ۳۰۳
- مالک بن انس اصبَیحی، مشهور به «امام دارالهِجرَة» (۹۳-۱۷۹ ق.)..... ۳۰۸
- الموطأ مالک، مهم‌ترین منبع برای آشنایی با آموزه‌های وی..... ۳۱۱
- صورت‌بندی اندیشه‌ی فقهی مالک..... ۳۱۸
- جمع‌بندی: مروری بر سیر تاریخی اندیشه‌های اصحاب حدیث..... ۳۲۴

فصل دوازدهم. مکاتب فقه شیعی..... ۳۲۷

- فرق شیعی در نیمه‌ی سده‌ی دوم هجری..... ۳۲۸
- مشکلات بحث از تاریخ فقه شیعه..... ۳۳۱
- شکل‌گیری مکتب فقهی شیعه..... ۳۳۶
- مطالعه‌ی موردی فقه ابان بن تغلب، همچون یکی از شاگردان امام باقر (ع)..... ۳۴۴
- امام صادق (ع) و استحکام مبانی فقه جعفری..... ۳۵۰
- روش‌شناسی بحث درباره‌ی فقه امام صادق (ع)..... ۳۵۳
- مبنای معرفت‌شناختی استنباط فقهی امام (ع)..... ۳۵۵
- روش امام (ع) در تفسیر ظواهر کتاب..... ۳۵۸
- مبنای امام (ع) در استنباط از روایات..... ۳۶۱
- نقش شاگردان امام صادق (ع) در شکل‌گیری مکتب فقه جعفری..... ۳۶۴
- جمع‌بندی و نتیجه‌گیری..... ۳۶۶

فصل سیزدهم. ظهور شافعی، نظریه‌ی «بیان»، حدیث فرابومی و علم اصول..... ۳۶۹

- جایگاه شافعی در تاریخ علم فقه..... ۳۷۱
- اهم آثار شافعی..... ۳۷۸
- نگرش‌های کلامی شافعی..... ۳۸۰
- نظریه‌ی بیان و رواج عقلانیتی مطلق‌نگر در تحلیل ادله‌ی احکام..... ۳۸۰
- مبانی اصولی شافعی..... ۳۸۵
- سابقه‌ی تفکر شافعی در محیط مصر، پیش از خود وی..... ۳۹۲

فهرست مطالب ۱۱

فصل چهاردهم. اصحاب حدیث متأخر.....	۴۰۱
امپراطوری عباسیان در آستانه‌ی سده‌ی ۳ق. و اثر آن بر تحولات فقه اسلامی.....	۴۰۲
زمینه‌های فرهنگی ظهور اصحاب حدیث متأخر.....	۴۰۶
شکل‌گیری مکتب اصحاب حدیث در بغداد.....	۴۰۹
فقه اصحاب حدیث متأخر.....	۴۱۵
احمد بن حنبل مشهورترین شخصیت میان اصحاب حدیث متأخر.....	۴۲۳
عقاید احمد.....	۴۲۷
آثار وی.....	۴۲۸
مبانی فقهی احمد.....	۴۲۹
فصل پانزدهم. استدراک.....	۴۳۱
منابع.....	۴۳۷

قدرشناسی

تاریخ فقه اسلامی در سده‌های نخستین برپایه‌ی گفتارهای نگارنده برای درس «تاریخ فقه و فقها» در دوره‌ی کارشناسی فقه و مبانی حقوق اسلامی دانشگاه آزاد اسلامی آزادشهر پدید آمده است. نخست همت جمعی از دانشجویانم را سپاس می‌گویم که دست‌نوشته‌های‌شان را در اختیارم گذاردند، آقایان و خانم‌ها: فرشته بکیاسا، معصومه کیانی، کاظم کوهستانی، زهرا طاهرخانی، غزاله کاسب، لیلا جمال‌آبادی، رضا وطنی، سونا خانجانی، مصطفی موحدی و محمد لطفی.

از دوستان فرهیخته و دانش‌دوستم که با مطالعه‌ی این اثر برخی نقاط ضعف را گوشزد کردند و به اصلاح آن مدد رساندند سپاس‌گزارم؛ آقای دکتر عباس اسکوئیان، آقای دکتر سعید زعفرانی، خانم دکتر مژگان سرشار، سرکار خانم راحله نوشاوند و نیز دانشجوی کوشا، جناب آقای امید فیض‌زاده. این اثر در مراحل آماده‌سازی نهایی نیز به دوست عزیز و دانشمندم آقای مرتضی کریمی‌نیا بسیار مدیون است. او با مشورت‌های عالمانه و همدلی‌های دوستانه و مشفقانه‌ی خویش گذشته از آن‌که مرا در بهبود کیفیت علمی راهنما بود، به ارائه‌ی بهینه هم یاری رساند.

آن‌که متعهدانه و دلسوزانه بیش از همه وقت گذاشت و با دقتی تحسین‌برانگیز ظرایف اثر را کاوید، یار مهربانم آقای دکتر سیدعلی آقایی است. به‌واقع نمی‌دانم چگونه

می‌شود قدری از محبت ایشان را سپاس گزارد. از نقدها و نکته‌سنجی‌های او بسیار آموختم. کوشیدم نقدهای عالمانه‌اش را ارج نهم و از آن‌ها برای بهبودبخشی کیفیت اثر بهره‌جوییم. این‌که وی با اشتیاق تمام در همه‌ی اجزای اثر نگرست، از دید من معنایی جز مقبولیت نسبی اثر نداشت. امیدوارم در میان دیگر خوانندگان هم نوشته‌ام چنین بخت برخورداری بیابد. در آخرین مرحله نیز یار مهربانم آقای دکتر هادی رهنما نسخه‌ی نهایی را بازخوانی کردند و نکاتی مهم را یادآور شدند. لطف و یاری همه‌ی این عزیزان را ارج می‌نهم. خود را در جبران این محبت‌ها ناتوان می‌شناسم و از خداوند متعال برای‌شان به دعا توفیق می‌طلبم.

سرآخر، سپاس ویژه‌ی من همسر عزیزم راست که در مدت بازخوانی و تنظیم اثر، شرایط سخت مرا همدلانه به‌رسمیت شناخت و متانتش مثل همیشه قوت قلبم بخشید. سپاس من از وی از جنسی دیگر است و با هیچ بیانی قدرشناس لطفش نمی‌توانم بود. امیدوارم این بیان شرم‌آگین بتواند قدری — هرچند اندک — از حق‌شناسی مرا نسبت به وی حکایت کند. بدون عشق و همراهی او من هیچ هیچم و هرگز نمی‌توانم گمان برم که مطالعاتم بدون لطف و مهر و تشویق و همدلی او فرجامی بیابد.

آن‌را به دانشجویانی هدیه می‌کنم که با پرسش‌های مکرر خویش در کلاس و بیرون بر غنای بحث‌ها خواهند افزود. آن‌ها با اظهار نظر هاشان که مرا دائم به فکر فرومی‌برد و برایم پرسش‌ارمغان می‌آورد، بسی رهین منت خویشم خواهند ساخت. همیشه با دوستان نقاد و خوش‌فکر بودن برایم احساس بال درآوردن و پرواز همراه آورده است. هم ایشان را و هم حسّ معنوی «با ایشان تأمل کردن» را گرامی می‌دارم.